

Bård Mæland

Militær maktanvendelse

Norske soldater i kamp i Kosovo 2004

17. mars 2004 brøt det ut voldsomme opptøyer i Kosovo. De norske soldatene (Norwegian Task Force) dro denne dagen til Caglavica, en serbisk landsby like sør for Pristina. Nordmennene skulle bistå svenske soldater som var blitt omringet av demonstranter. Om lag tusen opphissede mennesker gikk onsdag 17. og torsdag 18. mars i mot norske skjold og pansrede kjøretøyer. Når halvparten av den norske bataljonen var samlet på dette stedet. Ikke bare presset demonstrantene seg på; glødende jernstenger, flasker, molotovcocktailer og store steiner kom som en meteorstorm gjennom luften. Også håndgranater, håndvåpen og geværavfyrte granater ble brukt mot soldater og kjøretøy.

Oppdraget var i alvorlighetsgrad og omfang det mest utfordrende norske soldater hadde vært ute for i KFOR siden 1999. Norske soldater pådro seg alt fra slagskader til skudd i kneet. Liv var nær ved å gå tapt, og svenske liv ble reddet ved norsk innsats. Kjøretøyer ble perforert av kuler og hakker under konfrontasjonene.

I denne heten, nærmere bestemt 17. mars ved 18.30-tiden, satte en ung albansk mann seg i en større lastebil og satte seg i sakte bevegelse mot den norske veisperringen. Bilen viste ikke tegn til å endre forsett, og var i ferd med å trenge gjennom den norske sperringen for derfra å fortsette inn i den serbiske landsbyen med død og ødeleggelse som resultat. Det ble først avfyrt et varsel-skudd mot passasjeret, deretter en serie skudd mot sjåføren på kloss hold av en norsk fenrik. Sjåføren og sidemannen mistet livet.

Flere norske og svenske soldaters liv, og enda flere sivile serbiske, ville trolig gått tapt denne dagen om ikke demonstrantene og lastebilen hadde blitt stoppet. Opptøyene så også ut til å være godt planlagt og organisert. Det hele fører seg inn i en sammenheng der det var satt ut påstander om at tre kosovo-albanske barn var druknet etter å ha blitt jaget ut i elven Ibar av kosovoserbere.

Etterforskere fra FN og KFOR har siden slått fast at det ikke finnes bevis for dette, og anklager lokale kosovoalbanske ledere for å ha brukt drukningstrategien til å nøre opp under det etniske hatet i provinsen.

Var det likevel rett det dette befalet gjorde? Mange vil mene at det åpenbart var det. Uansett dreier denne episoden – og dette kapitlet – seg om *hvordan en militær aktør* (for å bruke en samlebetegnelse for menige og befall) *opptrer når situasjonen er «skarp»*. Dette til forskjell fra utdanning og øving i fredstid, men også til forskjell fra de beslutninger politikere og militære tar før styrker settes inn, i hjemlandet eller i fremmede strøk. Det siste er behandlet under kapittel 4, selv om det ikke kan ses i isolasjon til det som behandles i dette kapitlet.

Tilbake til episoden: Hvordan opptrådte fenriken i forhold til de reglene for maktanvendelse (Rules of Engagement) som var kjent for de norske soldatene i Kosovo? I KFOR hadde man et «soldatkort» som nettopp hadde som målsetting å gi generelle og mer detaljerte anvisninger om hvordan makten skulle anvendes blant det militære personellet. Alle norske soldater kjente til Soldatkortet, og hadde i de fleste tilfellene trent på kompliserte og utfordrende hendelser som kunne oppstå i møte med truende folkemasser, provokatører man traff under patruljene, eller andre ting som kunne skje under rutinemessige undersøkelser av biler i kontrollposter langs veiene. Ser man på Soldatkortet, viser detaljene rundt denne episoden klart nok at måten den ble håndtert på var hjemlet i gjeldende Rules of Engagement. En del av formuleringene (pkt. 2, 3, 9, 10, 11, og 13) passer nesten påfallende godt i forhold til den situasjonen som er beskrevet ovenfor:

[FORSIDEN AV SOLDATKORTET]

[BAKSIDEN AV SOLDATKORTET]

SOLDATKORT TMBN/KFOR

OPPDRAK

- 1) Ditt oppdrag er å bistå løsning på krisen i Kosovo, gjennom implementeringen av de til enhver tid gjeldende freds- og demilitariseringsavtaler.

SELVFORSVAR

- 2) Du har rett til å bruke makt (inkludert bruk av godkjente våpen) i selvforsvar.
- 3) Bruk ikke mer makt enn nødvendig for å forsvare deg.

GENERELLE REGLER

- 4) Personer/kombattanter som ønsker å overgi seg skal ikke skades. De skal avvæpnes og avleveres til nærmeste overordnede.
- 5) Alle skal behandles humant.
- 6) Diskriminering av sårede i forbindelse med pleie og behandling skal ikke forekomme.
- 7) Ha respekt for privat eiendom. Stjel ikke og ta ikke krigsbytte.
- 8) Forhindre og rapporter alle mistenkte lovbrudd til dine overordnede.

VARSEL OG VARSELSKUDD

- 9) Om situasjonen tillater, varsle:
På engelsk:
«KFOR! STOP OR I WILL FIRE»
På serbo-kroatisk:
«KFOR! STANI ILI PUCAM»
(uttales: «KFOR! Stani ili putsam»)
På albansk: «KFOR! NDAL OSE UNE DO TE QELLOJ»
(uttales: «KFOR! n'dal ose une do te chilloy»)

- 10) Om personen ikke stanser kan du, om sjefen på stedet beordrer det eller stående ordre tillater det, skyte varselskudd.

ILDÅPNING

- 11) Du kan bruke nødvendig makt, inkludert ildåpning, mot enhver person som er i ferd med å foreta en handling som kan føre til et dødelig utfall, og det er ingen andre måter dette kan forhindres på. For eksempel kan du åpne ild mot en annen person som:
 - a. skyter eller peker sine våpen mot deg, eller andre personer i din nærhet;
 - b. plasserer ut, kaster eller forbereder seg på å kaste sprengladning eller annen skadebringende gjenstand (for eksempel molotovcocktail) mot deg eller andre personer i din nærhet;
 - c. med hensikt prøver å kjøre på deg, eller andre personer i din nærhet.
- 12) Du kan bare åpne ild mot personer som stjeler eller forsøker å stjele, skader eller forsøker å skade eiendom dersom: tap eller skade vil medføre en dødelig trussel mot egne avdelinger eller personer med særskilt angitt status, og det ikke finnes andre måter å hindre dette på.

MINST MULIG BRUK AV MAKT

- 13) Dersom du åpner ild må du:
 - a. Skyte kun rettede skudd.
 - b. Skyt ikke flere skudd enn nødvendig.
 - c. Avbryt skytingen så snart situasjonen tillater.

Oppsummerende kan vi si at: a) Dette var en handling i selvforsvar, b) det var siste løsning, c) skuddene reddet manges liv og d) skytingen opphørte så snart sjåføren var drept. Det kan synes som om handlingen også har støtte ut fra et mer generelt, folkerettslig perspektiv. Generaladvokat Arne Willy Dahl kommenterer i alle fall bruken av militærmakt i multinasjonale operasjoner slik i boken *Håndbok i militær folkerett*:

Ut fra et norsk syn, skal det godt gjøres å bli holdt strafferettslig ansvarlig for bruk av våpenmakt når dette ut fra en militær vurdering er nødvendig for å forsvare medlemmer av styrken eller andre mennesker man har ansvaret for (...) når angrepet representerer en alvorlig trussel mot evnen til å utføre oppdraget (Dahl 2003: 331).

Vi antar at den umiddelbare oppfatningen til mange norske offiserer ville være tilsvarende. Det kan derfor se ut som om den militære retten faller sammen med hva også mange offiserer ville oppfattet som rett og galt, klokt og uklokt, i en slik situasjon. Det er imidlertid ikke gitt at det er slik i alle situasjoner. Noen ganger kan man oppleve at jussen er strengere enn moralen: Man føler kanskje et behov for å handle militært, men hvor folkeretten eller engasjementsreglene holder deg tilbake. I en del FN-operasjoner har dette fått nærmest groteske utslag, der passive FN-soldater har blitt vitne til både drap, voldtekter og folkemord.

Andre ganger vil man oppleve at moralen er strengere enn jussen. Det er altså formelt sett tillatt å anvende makt i en viss skala i en bestemt situasjon, men ens moral eller samvittighet tilsier at man likevel ikke ønsker å gjøre det. I noen tilfeller kan dette nærmest være kulturbetinget: Noen lands soldater tolker reglene mer restriktivt enn andre land. «Skyt først, spør etterpå!» er en anklage man av og til hører mot britiske og amerikanske styrker. En slik forskjell kan både ha å gjøre med ulike fortolkninger av de samme Rules of Engagement (RoE), men også om (delvis) ulike RoE. Spenningen kan i tillegg være mer individuelt betinget, som når samvittighetskvalene melder seg hos enkeltoffiserer. Å føle seg tvunget til å handle mot sin egen samvittighet over tid, eller i stor skala, kan for noen bli så problematisk at man velger å avslutte sin kontrakt eller ansettelsesforhold med Forsvaret. Andre lever med slike spenninger, og forsvarer det kanskje med at man underkaster seg politikeres og militære sjefers beslutninger.

Vi skal i de neste to kapitlene gå nærmere inn på hvordan folkeretten og etikken formulerer regler og forventninger til militære aktører.

Om hva som er rett å gjøre i krig (jus in bello)

'Militær' kommer av det latinske *miles* som betyr «å kjempe». Ordet i seg selv dreier seg ikke om væpnet kamp, men har etter hvert fått dette som en hovedbetydning. Militær etikk dreier seg derfor først og fremst om hva som er en god og rett måte å føre den væpnede kampen på, gitt at den bør kjempes (jf. kapittel 4 om krigens legitimitet). Det er nok dette de fleste forbinder med

«etikk i krig» eller «krigens folkerett». Krigens folkerett er jo nettopp et forsøk på å forplikte de krigførende partene til å regulere krigføringen i forhold til bestemte regler man på forhånd har blitt enige om for å gjøre krigen mer human – både med tanke på krigføringens karakter, og med tanke på å spare liv – spesielt i forhold til dem som ikke aktivt deltar i stridighetene eller på annen måte utgjør en trussel. Genèvekonvensjonene, med sine tilleggsprotokoller, er de mest kjente samlingene av slike regler (se <http://www.genevaconventions.org>).

Samlingen av krigens regler, og integreringen av disse i militær straffelov og militær disiplin, er resultat av en utvikling som vi har vært vitne til de senere århundrer, og som i våre dager fortsetter under nye og utfordrende omgivelser. Logikken er ofte denne: Nye og endrede måter å føre krigen på vil etter noen år medføre utvidelser og endringer i krigens regler slik man kjenner dem på et gitt tidspunkt. I dette ligger det både at nye måter å føre krigen på, der ikke minst den militærteknologiske utviklingen setter sitt preg, men også konfliktens art, stiller endrede krav til hvordan regler for væpnet konflikt utformes og praktiseres.

Når det gjelder etikken, så ligger den både historisk og prinsipielt til grunn for krigens folkerett (Mæland 1998). Det betyr i praksis at det ofte er vanskelig å skille hva som er krigens regler og hva som er krigens etikk, i tillegg til at man vil mene at de folkerettslige regler er uttrykk for etiske prinsipper.

Som nevnt i kapittel 4 har læren om den rettferdige krigen i vår vestlige kulturkrets spilt en fremtredende rolle jf. kapittel 4. Den rommer i hovedsak to forhold: *jus ad bellum* (de moralske og juridiske overveielser som ligger til grunn for å gå til krig), og *jus in bello* (de moralske og juridiske overveielser som gjelder selve krigføringen). Vi skal i det følgende se på den siste delen av rettferdig krig-tradisjonen; hva det er rett å gjøre i krig: *jus in bello*.

Normalt er det to prinsipper som både i folkeretten og etikken forbindes med tanken om *jus in bello*, nemlig (a) *proporsjonalitetsprinsippet* (at den makten man bruker for å oppnå et gode må stå i et forhold – proporsjon – til den skaden man forvolder), og (b) *distinksjonsprinsippet* («diskrimineringsprinsippet» eller «differensieringsprinsippet», som innebærer å skille mellom stridende og ikke-stridende; noe upresist sagt: mellom sivile og militære; Syse 2003: 139-145). Til grunn for begge disse ligger også prinsippet om *militær nødvendighet*, forstått som «at man har lov til å gjøre det som er nødvendig for å nå krigsmålet» (Dahl 2003: 41). Det er altså folkerettslig sett lov å føre krig og bruke dødbringende midler for å oppnå politiske mål. Spørsmålet er bare hvordan denne krigføringen skal skje. Det er her tanken om proporsjonalitet og distinksjon kommer inn.

Mens proporsjonalitetsprinsippet tar for seg spørsmålet om forholdet mellom hvor mye militærmakt man bruker og hvilke skader og lidelser man påfører

motparten (og dersom forholdet er uforholdsmessig skjevt må militære behov vike for humanitet), så tar distinksjonsprinsippet for seg skillet mellom stridende og ikke-stridende. Poenget med det siste er å begrense skader og lidelser som ikke er påkrevd av militære behov. Selv om dette er to ulike prinsipper med to ulike fokus, så finnes det en bestemt sammenheng mellom dem: Der hvor det brukes for mye makt, eller for lite målrettet, vil sjansen øke for at det er feil personer og bygninger man treffer. Men også det motsatte kan skje. Massakren som bosniske serbere utførte på om lag 8000 bosniske menn i Srebrenica juli 1995 er et eksempel på hvordan FN brukte for lite makt (ikke minst fordi man høyere opp i FN-systemet ikke leverte de maktmidler man på bakken ba om).

Også et tredje *jus in bello*-prinsipp nevnes av og til i litteraturen, nemlig (c) at man ikke skal ødelegge fiendens landområde (en såkalt «kartagisk fred»; at man tilintetgjør den tapende parts land og jord, jf. tyskerne «brent jords taktikk» i Finnmark under 2. verdenskrig; Johnson 1998: 126). Man kan argumentere for at dette både er en variant av proporsjonalitetsprinsippet, ved at man bruker mer makt enn nødvendig, og differensieringsprinsippet, ved at man rammer sivile og militære uten forskjell. Av aktuell interesse er det at problematikken rundt antipersonellminer langt på vei representerer en slik «kartagisk fred». Minene blir liggende «inn i freden», og virker derfor langt utover de militære målene under krigene, og rammer per definisjon bare sivile når fredstid har inntrådt. Dermed innfris verken proporsjonalitetsprinsippet eller distinksjonsprinsippet.

Dersom vi ser hvordan en organisasjon som Røde Kors, som har et særlig ansvar for å spre informasjon om krigens folkerett, definerer de viktigste reglene for krigføring innenfor folkeretten, så vil vi gjenkjenne både disse prinsippene og hvilke regler som følger som en konsekvens av disse (www.redcross.no):

- Partene i en væpnet konflikt skal til enhver tid *skille mellom sivilbefolkningen og de stridende*. Dette skillet trekkes for å spare både sivile liv og sivil eiendom. Angrep skal kun rettes mot militære mål.
- Mennesker som ikke lenger tar del i fiendtlighetene har *rett til respekt for sine liv og sin fysiske og psykiske integritet*. Slike mennesker skal behandles humant, og uten forskjellsbehandling av negativ art.
- Det er *forbudt* å drepe eller såre en motstander som overgir seg eller som ikke lenger tar del i kampene.
- Verken partene i konflikten eller medlemmene av deres væpnede styrker har ubegrenset rett til å velge metoder og midler for sin krigføring. Det er *forbudt å benytte våpen og metoder som det er sannsynlig at vil forårsake unødvendige tap eller lidelser*.

- Den parten som får sårede og syke i sin makt, har plikt til å samle dem inn og *pleie* dem.
- Bestemte personer (medisinske, geistlige) og installasjoner (medisinske anlegg og utstyr) må spares. Disse skal være kjennetegnet med det røde korset eller den røde halvmånen på hvit bunn.
- Stridende som er tatt til fange, og sivile som er i motpartens hender, skal respekteres og *behandles human*. De må beskyttes mot alle voldshandlinger og gjengjeldelseshandlinger. De har rett til å få utveksle nyheter med sine familier og motta hjelp. De skal også nyte godt av grunnleggende juridiske garantier.

Hvorfor beskytte sivile i krig?

Så kan man spørre seg: Ja, men hvorfor er det så viktig å følge disse reglene? Vil det ikke bare forlenge krigen? Og, når det gjelder skillet mellom stridende og ikke-stridende, som er det prinsippet som oftest angripes, er det i det hele tatt mulig å trekke et slikt skille? Motstandere uniformerer seg jo knapt lenger, i tillegg til at de benytter sivile bygninger som baser for sin virksomhet. Og, er ikke mødre og religiøse ledere minst like delaktige i stridighetene når de motiverer og holder stridsmoralen oppe? Og om det er mulig, hvorfor skulle man likevel gjøre det?

Filosofen Henrik Syse presenterer fire argumenter for hvorfor man bør forplikte seg på prinsippet om skillet mellom stridende og ikke-stridende i boken *Rettferdig krig? Om idealer, militærmakt og verdier*. For det første, sier Syse, utgjør ingen av de kategoriene som skal beskyttes (sivile, geistlige, leger, arbeidere) noen direkte trussel mot den som kjemper ved at de verken er militært utstyrt eller faktisk kjemper. Dernest er de ikke-stridende i den forstand at de heller ikke er utstyrt for å forsvare seg. For det tredje er det en del av de personene som beskyttes som representerer funksjoner som må gå sin gang, enten det er krig eller ikke (matproduksjon, leger). Til sist er beskyttelse av slike sivile grupper noe det vil være i alle parter interesse å sikre beskyttelse for. Det vil derfor være i en stats egeninteresse å foretrekke at ens egen befolkning beskyttes mot fiendtlige angrep, men da må man selv også forplikte seg på samme måte overfor fienden.

I forlengelsen av dette er det på sin plass å presisere hvem det er man skal beskytte. Her brukes det nemlig ulike begreper: «sivile», «uskyldige», «non-kombattante» (ikke-stridende). Kravet dreier seg for det første ikke om man har skyld eller ikke. Man kan være ikke-stridende og sivil, og ha mye skyld for

det som foregår. Dernest dreier det seg ikke om ikke-stridende i seg selv, men i den grad man ikke utgjør en trussel mot noen. Dermed skal militære som har lagt ned våpnene sine også beskyttes, mens sivile som tar til våpen mister sin beskyttelse. Dersom man tar til våpen, er man å regne som en trussel, og dermed ikke beskyttet av folkeretten.

Nå kan det imidlertid hende at sivile tar til våpen i en akutt situasjon, der det ikke gir mening å kreve uniformering og merking av soldater. «Gutta på skauen» er et slikt eksempel. Ved frigjøringskamper vil sivile som tar til våpen, ikke være å regne som sivile som ikke utgjør en trussel, men heller ikke terrorister som ikke er omfattet av krigens folkerett. Motstandsbevegelser omfattes av folkeretten som lovlig stridende på bestemte premisser (Dahl 2003: 64f). Et av vår tids store spørsmål, er hvor grensen mellom frigjørings soldater og terrorister skal settes. Et kjennetegn vil i alle fall være om slike soldater har til hensikt å kjempe langs folkerettens lover og sedvaner, særlig det som angår kravet om å skåne sivile og sivil infrastruktur.

At det nettopp er trusselfaktoren som er vesentlig for spørsmålet om hvem som skal beskyttes, og ikke «skyldfaktoren», kan angrepet mot World Trade Center og Pentagon 11. september (2001) vise oss noe om. De sivile (minus terroristene) om bord på flyene som ble sendt mot disse målene, var uskyldige i det som skjedde. Men som en del av flyet, ble de indirekte en del av trusselen mot dem som arbeidet i disse bygningene. Dersom det praktisk hadde vært mulig å skyte ned flyene, ville man hatt grunn til å gjøre det. Ikke på grunn av at de sivile var skyldige, men fordi de utgjorde en fysisk trussel. Denne hendelsen utgjør likevel et moralsk dilemma som krever en ekstra runde med tankearbeid. Vi skal komme tilbake til det nedenfor (læren om dobbel effekt).

Mens noen vil fokusere på fysisk trussel som det avgjørende for å trekke et skille mellom de som skal beskyttes og dem som ikke har krav på det, har filosofen George Mavrodes ment at skillet først og fremst er trukket på bakgrunn av pragmatiske hensyn. Hans tanke er at dersom man blir enig om en regel som skiller mellom stridende og ikke-stridende, så vil det i lengden kunne bidra til at de samme militære (og politiske) målene oppnås, men med mindre kostnader. Krigen blir begrenset, ikke total, og det vil bidra til at ikke hele befolkninger trekkes inn i blodighetene – uten at krigen forlenges eller på annen måte blir mer skadebringende.

En slik tanke er i dag vanlig, men er langt fra selvsagt. Noen vil mene at den begrensede krigen vil forlenge krigen og slik sett bidra til større ødeleggelser fordi man aldri blir ferdig og i praksis utsetter enda flere sivile for lidelse og død. Et slikt konsekvensetisk resonnement ble brukt for å rettferdiggjøre

bruken av atombomber over Hiroshima og Nagasaki. Dette er særlig tydelig formulert i Harry Trumans tale til det amerikanske folk 12. august 1945. Her vil man også se hvordan andre moralske og folkerettslige momenter spiller inn i det, mildt sagt, paradoksale, «slippery slope»-argumentet:

We have used [the bomb] against those who attacked us without warning at Pearl Harbour, against those who have starved and beaten and executed American prisoners of war, against those who have abandoned all pretense of obeying international laws of warfare. We have used it in order to shorten the agony of war... (Walzer 1977/1992: 264).

En annen type «slippery slope» finner sted i mange av dagens konflikter, der skillet mellom stridende og ikke-stridende bygges ned. I slike situasjoner ser vi at sivile personer og installasjoner i liten grad respekteres, sivile brukes som skjold, angrep utføres i tettbebygde strøk og fra bolighus eller religiøse bygninger. Og hva verre er: Barnesoldater rekrutteres over en lav sko, kvinner behandles som sexslaver, og etnisk rensing foregår på de verst tenkelige måter. Noen vil da si: Hvorfor binde hender og føtter i en slik situasjon når det å holde seg til god skikk og bruk i krig verken ser ut til å gjelde på begge sider av konflikten eller medfører militære fordeler?

En ting er spørsmålet om militære fordeler eller ikke. Her kan like gjerne svaret være at med dårlig moralsk standard vil også avdelingsmoral og strids-evne synke. Nettopp i brutaliserte konflikter vil det være viktig å holde oppe det reisverket som krigens regler og god disiplin utgjør. I slike situasjoner mister man lett de hemninger som skal holde en militær gruppes integritet og motstandskraft på plass. Men gjennom respektløs adferd svekkes kampkraften, ikke minst fordi man mister illusjonene om hva man er med på. Militærstyrker som tillater bestialitet vil derfor oppløse seg selv innenfra over tid. I tillegg vil de som deltar under slike forhold nærmest ødelegges som mennesker, og slik bli gjort udyktige for et sivilt liv når soldatene vender hjem og freden skal bygges. Vi skal komme tilbake til det siste litt senere i kapitlet.

Læren om dobbel effekt – og om militær nødvendighet

På tross av regler for å beskytte ikke-stridende, vil likevel sivilbefolkningen i alle kriger rammes hardt, om den ikke kjempes i øde landområder. Selv om man må gjøre alt som står i ens makt for å unngå dette, vil det i enkelte tilfeller ikke være mulig – og heller ikke alltid ønskelig. Av og til vil man som offiser

eller soldat oppleve at man står i en situasjon der det oppleves som militært tvingende å angripe et militært mål, men der man sikkert, eller med stor sannsynlighet, vil påføre sivile lidelser eller tap av liv. Skal man da velge det militære målet på tross av sivile tap, eller skal man la kravet om beskyttelse av sivile få forrang? Spørsmålet er om det kan tenkes tilfeller der det kan argumenteres moralsk for at sivile liv går tapt under et militært angrep.

Mer enn noe annet utgjør dette et dilemma. Det er også et dilemma som har opptatt krigens etikere i lang tid. Den tankemodellen man da har brukt, er læren om den dobbelte effekt, slik filosofen og teologen Thomas Aquinas (1224/5-1274) formulerte den i middelalderen. På mange måter er dette en versjon av tanken om «det minste onde»: Kan man gjøre noe godt som man vet vil ha onde konsekvenser, og derfor ønsker å unngå, dersom det ikke er mulig å handle uten slike uønskede konsekvenser?

Utgangspunkt for Thomas er om det er tillatt (rent personlig) å forsvare seg selv mot en som angriper. Det er det, sier han, så lenge man ikke har til hensikt å drepe ham. Videre sier han at en handling ofte vil ha to «effekter» (utfall; konsekvenser), der bare den ene er tilsiktet (hovedeffekt), mens den andre inntreffer «ved siden av» intensjonen (sideeffekt). I tilfellet om det er rett å forsvare seg selv, blir da svaret at så lenge intensjonen er å forsvare seg, så er det greit, på tross av at en av sideeffektene er at aggressorens liv i verste fall går tapt. Av interesse for oss sier han videre i resonnementet at en slik handling kan bli gal dersom den er uforholdsmessig (disproporsjonal) i forhold til målet. Man skal altså ikke bruke mer makt enn det som er nødvendig for å kunne forsvare seg. Mens det potensielt *legitimerende* ved denne tankemodellen ligger i tanken om en hovedintensjon og tilhørende hovedeffekt, så ligger det *restriktive* i tanken om proporsjonalitet eller nødvendighet, og i tanken om at den uønskede sideeffekten man forårsaker bare er tillatt som sideeffekt, men ellers ikke ville vært tillatt som middel for å oppnå et mål.

Det ligger likevel snublende nær at læren om den dobbelte effekt kan bli et skalkeskjul, der militær nødvendighet blir til «militær bekvemmelighet». Man kan også spørre seg om det gir mening å snakke om bare én intensjon, der flere konsekvenser – ønskelige og ikke-ønskelige – er åpenbare som følge av den ene handlingen. I militæretikken har særlig filosofen Michael Walzer forsøkt å modifisere læren om dobbel effekt for å redde tankemodellen fra et slikt omdømme. Det er særlig den moralske og juridiske plikten enhver moralsk aktør har til å gjøre alt man kan for å unngå at sivile går tapt som har bidratt til denne modifikasjonen, slik den fremkommer i boken *Just and Unjust Wars*. Walzers modifikasjoner er satt i kursiv, mens den øvrige teksten er å regne som den tradisjonelle læren om dobbel effekt:

- Handlingen må være god eller i det minste nøytral (verken god eller ond); altså en legitim krigshandling
- Den direkte effekten av handlingen er moralsk akseptabel (for eksempel at militære forsyninger ødelegges, eller at soldater mister livet)
- Intensjonen til den som utfører handlingen er god, det vil si: han sikter strengt på den akseptable effekten; den onde effekten er verken tilsiktet, eller et middel for det han ønsker å oppnå, *og med det onde som er involvert klart for øye, søker han å begrense det, samtidig som han aksepterer at handlingen har kostnader for ham selv*
- Det gode man oppnår er tilstrekkelig godt til å kompensere for den onde sideeffekten

Her ser vi hvordan det restriktive blir tydeliggjort, til og med ved å påta seg byrden med å bære en økt risiko. Den militærteknologiske utviklingen og det politiske klimaet i vår tid er noe tvetydig når det gjelder dette: For det første er det vilje til å bruke presisjonsvåpen som i seg selv kan bidra til større grad av skåning av sivile. Det er i seg selv et moralsk fremsteg. Samtidig er den politiske viljen til å utsette sine styrker for risiko i seg selv liten. Men i noen tilfeller kunne en moderat risikøkning som samtidig økte «presisjonen» bidratt til å spare sivile liv. Noe slikt var tilfelle i Kosovo i 1999 der man ved å fly kampflyene i lavere høyde kunne foretatt en visuell målidentifikasjon i tillegg til GPS-basert plotting av mål. Slik kunne man i noen tilfeller ha unngått å bombe sivile mål. Britiske piloter insisterte nettopp på dette: å fly lavere.

Proporsjonalitet i fredsbevarende operasjoner

Vi har sett hvordan tanken om proporsjonalitet er en hovedbjelke i krigens etikk og krigens folkerett, og virker som et restriktivt element i måten man anvender makt. Det vil imidlertid være noe ulikt *hvor* begrensende proporsjonalitet vil virke inn på en militæroperasjon, alt ettersom hva som bestemmer rammene for den.

I en regulær krig vil det være avgjørende å vinne eller slå fienden. Her vil proporsjonalitetsbegrepet være balansert i forhold til denne ytterste hensikten. I en fredsbevarende operasjon vil som oftest ikke hensikten være å «vinne» eller «slå fienden». Som noen har sagt: «Målet er ikke å vinne, men å ikke tape» (Franzen & Heier 2001). Ofte vil man heller ikke bruke begrepet «fiende», men for eksempel motkrefter, opprørere, oppviglere, provokatører, etc. Dette illustrerer også hvilket behov for makt som er til stede, og som ikke er til stede.

Mens man i en regulær krig beveger seg oppover skalaen mot maksimum bruk av makt, vil man i fredsbevarende operasjoner bevege seg nedover på skalaen, og heller snakke om «minimumsmakt». Tilsvarende vil proporsjonalitetskravet slå inn som en kritikk av en overdreven maktbruk i det første tilfellet, mens det like gjerne kan slå inn som en kritikk av at det er anvendt for lite makt i det siste tilfellet.

Norske soldater som har stått i vaktposter langs gjennomfartsårene i det norske operasjonsområdet i Libanon vet hva det vil si å være pålagt for strenge restriksjoner for bruken av makt. For lite makt kan i enkelte tilfeller like gjerne utgjøre et moralsk problem enn for mye makt. Det er grunn til å si dette med tanke på den typen operasjoner yngre norske soldater vil oppleve fremover. Mens spørsmålet om kjernevåpen var det fremtredende problem for tanken om proporsjonalitet under den kalde krigen, er det den begrensede maktanvendelsen – enten den er for svakt eller for sterkt begrenset – som er det overveiende tema for nyere operasjoner. At slik minimumsmakt er krevende, både når det gjelder trusler, behovet for tilbakeholdenhet, men ikke minst kreativitet, skal vi se i et eksempel fra den norske deltakelsen i Kosovo tidlig i dette tiåret.

Episoden er hentet fra boken *Skadeskutt idealisme* (Mæland 2004). En av de norske KFOR-troppssjefene som blir intervjuet i boken (kalt Stig), forteller om en barneskole i området hvor han tjenestegjorde: På denne skolen fantes det en guttunge som var blitt mobbet over lengre tid. En dag har han lånt eller stjålet et våpen av faren sin og åpnet ild mot barneskolen. Siden dette skjedde i et område med blandet etnisitet (albanere og serbere), ble utfordringen for de norske soldatene å beskytte skoleungene mot han som hadde skutt, for så med en gang å bytte hatt og gå over til å beskytte familien og han som hadde skutt, på grunn av lynsjestemningen blant serberne.

Gutten var nemlig albansk, og skolen var serbisk. Stig var ikke selv til stede da dette skjedde. En annen troppssjef, Jakob, dro opp dit med om lag 25 soldater. Etter at gutten hadde skutt og var blitt tatt hånd om av faren sin og FN-politiet (UNMIK Police), bestemte han at man skulle søke bolighuset nær barneskolen for å se om de fant flere våpen. Også flere andre gårder ved siden av ble oppfattet som «interessante», og troppe til Jakob søkte der. I en ruin på en av disse fant man en del patroner. Men selve ruinen tilhørte et serbisk hus, så Jakob bestemte seg for å søke det huset også, selv om det var albanere han var «ute etter» den dagen, i og med at det var de som hadde foretatt skytingen.

Serberne, på bakgrunn av at det var «deres» skole som var blitt beskyttet, ble illsinte når «deres» hus ble søkt for våpen. Like sinte som de var fornøyde da de søkte albanske hus. Men da de altså begynte å søke det serbiske huset på jakt etter patroner, begynte bråket. Folk samlet seg i en forholdsvis stor

folkemasse. Til å begynne med var det førti-femti stykker. Jakob dannet så en liten «linje» av fire mann. De var spent. Etter hvert kommer det flere og flere serbere til, og misforholdet mellom norske soldater og folkemassens makt øker. Da melder spørsmålet seg: Hvordan kompensere for dette dersom man skal få viljen sin igjennom, nemlig å få søkt i de husene man ville, uten innblanding av serbere?

Folkene presset på, de skjøv og noen slag kom susende innimellom gjennom luften. Jakobs «linje» presset dem tilbake, men plutselig bestemmer noen serbere seg for å storme rett igjennom og inn mot det huset som nordmennene søkte. Til å begynne med klarte man å holde dem på avstand, men til slutt slipper de igjennom på grunn av nordmennenes underlegenhet. Serberne løper cirka tretti meter, og nordmennene setter etter dem. Igjen kommer de foran serberne og får holdt dem tilbake. Så får Jakob forsterkninger fra soldater som drev og søkte i hus rundt omkring på dette stedet og plutselig er man en femten til tjue mann til å stå i mot «trøkket» og roe ned den iltre folkemengden. Fra da av var situasjonen under kontroll, med nordmennene på én linje, og folkemassen på andre siden.

Siden Jakob var eldste offiser på stedet, tok han styringen. Dette dreide seg først om å ta «forhandlingens makt» i bruk. Jakob betrygget noen sinte serbiske menn om at de ikke bare skulle søke i serbiske hus, også albanske. Likevel kom de ikke til å fire på kravet om å søke serbiske hus, men de skulle gjøre seg raskt ferdige. De serbiske mennene trakk seg deretter tilbake og ventet til de norske soldatene var ferdige med søket. Forhandlingens makt vant altså fram. Men før den ble tatt i bruk, var det blitt brukt mye fysisk makt. «Det var litt hektisk, ja», sier Jakob i intervjuet. Det gjaldt særlig på det tidspunktet hvor serbiske menn sprang igjennom linja. Konkret innebar dette følgende: Man gjennomførte et par rettede slag mot bein i lårhøyde med AG3'en. Resolutt, men helt bevisst mot beina for å unngå å slå i ansiktet. Hensikten var å markere at man hadde lov til dette dersom man følte seg truet. Jakob kommenterer dette: «Jeg har faktisk et kort i brystlomma som sier at jeg har lov til å bruke den. Det vet jeg, og det vet alle mine soldater, men vi ønsker alltid å løse det med så lite maktbruk som mulig». Dette er det samme kortet som ble nevnt under den første casen i dette kapitlet.

I tillegg til å danne linje og bruke forhandlingens makt, var det en hund som bidro til å stabilisere situasjonen. På spørsmål om hva Jakob ville gjort dersom han ikke hadde klart å holde serberne fra huset, svarer han at «det er vanskelig å si», men at han i alle fall hadde fått tak i hunden som hadde ankommet stedet og som han hadde ropt etter. At denne spesialtrente patruljehunden stilte seg bak linja og trippet og bjeffet litt, bidro til å avskrekke de sinte menneskene.

Jakob så tydeligvis på dette som det viktigste maktmidlet å ta i bruk etter at man hadde skubbet og presset folkemassen, og før noe enda mer drastisk måtte gjøres.

Stig er enig i denne vurderingen. Han omtaler episoden som «laveste nivå av massetjeneste», altså laveste nivå på en skala for maktbruk overfor folkemasser som demonstrerer og gjør opprør. Videre omtaler han den skarptrente patruljehunden som et «middel midt i mellom». Like mye som folkene var illsinte, var de livredde hunden. Dermed ble den et maktmiddel mellom alternativene «å slå og sparke» og «bruke skytevåpen». Stig konkluderer derfor slik på episoden: «Det gjelder hele tiden å bruke disse små nyansene sånn at man treffer det trinnet som gjør at man løser situasjonen uten at man da overskaleres.» Trolig kan man lære dette av denne episoden fra Kosovo når det gjelder spørsmålet om en proporsjonal anvendelse av makt: Det å begrense maktbruken krever at man finjusterer, og kreativt benytter et spekter av ulike maktmidler. Likevel kan det skje at den makten som følger av nærvær og hverdagsdiplomati ikke strekker til for å roe gemyttene eller hindre handlinger fra opprørere. Dermed blir Soldatkortet eller andre typer Rules of Engagement et tveegget sverd: På den ene siden skal det hjelpe til med å kontrollere maktbruken. På den andre siden foreskriver den hvordan makteskaleringen skal skje videre dersom det man først oppfatter at vil være nødvendig bruk av makt likevel ikke strekker til for å oppnå det man vil, slik vi så det i den første casen i dette kapitlet.

Om det å drepe: Dehumanisering, æreskodekser og terrorister

Vi skal nå bevege oss til en litt annen side av temaet maktanvendelse, nemlig hva som gjør at man dreper i krig, og hva dette i tilfelle gjør med oss. Det følgende er ikke fyllestgjørende for denne problematikken, men kan angi noen sider ved dette som det er viktig å ha en bevissthet omkring, rett og slett fordi det er graverende handlinger man snakker om, både for den enkelte soldat og for avdelingen.

Dave Grossmann har skrevet om «killologi» (om det å drepe) i boken *On Killing* (1996). Her sier han blant annet at det å drepe blir lettere dersom fienden dehumaniseres, altså at fienden mister en del av sine menneskelige trekk. Det er som om man som menneske ikke makter å drepe et annet menneske om man ikke gjør dette mennesket til noe annet enn et menneske. Det er normalt at dette skjer i krig, og det kan tilsynelatende se ut som om det er nødvendig. Det viser seg nemlig at svært mange soldater unnlater å skyte, eller skyter over

eller til siden, når man beordres til å skyte rettet ild. Da er det lettere å drepe mennesker som omtales som «røde», «hunder», «rotter», «avskum» – eller «jallaer», enn en ukrainsk mann, en kosovoalbansk mor, en vietnamesisk kunstner, en somalisk gjeter eller en libanesisk far. Dette kan igjen kobles til det at militæroperasjoner ofte pleier et erobringsinstinkt. Man gjør seg selv til en slags kolonimakt, og de bofaste til fremmede (jf. kapittel 6). Man definerer for eksempel sine egne regler for ferdsel i trafikken. Til sammen vil alt dette lett kunne bidra til at man forstår seg selv som høyerestående enn dem man er der for å bistå. For både proporsjonalitetsprinsippet og distinksjonsprinsippet, som vi beskrev ovenfor, kan dette ha uheldige følger: Man bruker for mye makt (disproporsjonalt), og man bruker makt mot dem man ikke skulle bruke makt mot (sivile).

Dette er heller ikke ukjent i norske bidrag i internasjonale fredsoperasjoner. I en studie av yngre offiserer som deltok i KFOR-styrken i 2000-2 ble det gjort funn som tyder på en lignende tendens, uten at man av den grunn har drept sivile (Mæland 2004). Funnet bør imidlertid tas alvorlig fordi man ikke vet hvordan en slik nedsettende holdning ville slått ut dersom man virkelig ble utfordret til bruk av makten sin. Militæretikk dreier seg derfor ikke bare om å kjenne til regler som gjelder for maktanvendelse i ulike situasjoner, men like mye om å kjenne til hvordan en selv og andre vil opptre i pressede og uvante situasjoner. Derfor blir ikke bare etikk, men også psykologi viktig for dem som arbeider med å utvikle sin moralske grunnutrustning.

Et av funnene Grossmann gjorde i sine studier av soldater i Vietnam er av særlig interesse for oss dersom vi ønsker å gjøre en bred tilnærming til spørsmålet om militær maktanvendelse. Grossmann fant nemlig at noen av de som ikke etablerte en emosjonell distanse til sine fiender, så ut til å leve bedre i etterkant av krigen enn andre. Slike uttrykte blant annet beundring for vietnamesisk kultur. Dersom dette har overføringsverdi til andre operasjoner, kan det se ut som om hvordan man kan leve med det at man dreper til en viss grad er betinget av hvordan man oppfatter fienden. I tillegg risikerer man med et forsterket fiendebilde å skade den politiske effekten av den militære innsatsen, eller på annen måte bidra til regional eller global ustabilitet (French 2003: 5; Grossmann 1996: 163). Det kan altså se ut som om moral har en bestemt mental effekt.

Det er altså forskjell på å drepe og å myrde, og det er forskjell på å drepe i krig uten grunn og drepe i krig med god grunn. Men er ikke dette idealistisk tale? Er det mulig for en soldat å skyte for å drepe uten på en eller annen måte se ned på den man treffer, eller for den saks skyld glede seg over det man gjør? Kan man passere den terskelen det er å rette et skudd med tanke på å drepe,

uten å gi avkall på høyere moralske goder og idealer? Mange, både pasifister og militarister, vil mene at det er nettopp en slik innskrumping av det menneskelige som skjer når man opererer som kriger.

Shannon French har i boken *The Code of the Warrior* skrevet om æreskodekser i ulike historiske (kriger)kulturer. Her leser man om den greske krigeren Achilles som opprørte gudene da han vanhelliget liket til sin hovedmotstander, eller om riddere i middelalderen som hadde sin ridderkodeks som tilsa at andre riddere som søkte nåde, skulle spares. Et av de fire prinsippene i folkeretten er nettopp ridderlighet (de tre andre: militær nødvendighet; humanitet; proporsjonalitet; Dahl 2003: 40). Slike æreskodekser finnes også i kulturer vi tradisjonelt har hatt mindre med å gjøre: Samuraiene forventes å nærme seg fienden i full åpenhet, og ikke i hemmelighet. Muslimer som deltar i den offensive jihad, har ikke hjemmel for å sette ting i brann, dersom ikke fienden først gjør det (French 2003: 4).

French kobler æreskodekser tett til krigerbegrepet. Det gjør hun for å synliggjøre at man ikke kan være kriger uten å følge en moralsk kodeks. Dette synliggjør hun ved å stille opp alternativer til begrepet «kriger», slik som «morder», «drapsmann», «krigskjempe» eller «leiesoldat». Som noen har sagt: Teknikken kan nok være lik, men ikke etikken. Dette dreier seg både om hvilke motiver og beveggrunner man har for å anvende dødbringende makt, men også om hvilken måte man bruker makten sin på. Soldaten, sier French, «must learn to take only certain lives in certain ways, at certain times, and for certain reasons» (French 2003: 3). Slik kan det som hittil er sagt i dette kapitlet om proporsjonalitet og distinksjon sammenfattes.

I forlengelsen av dette stiller så French spørsmålet om terrorister er krigere, underforstått: moralske krigere. Spørsmålet besvares negativt: Terroristene er ikke krigere fordi de verken bryr seg om å differensiere mellom sivile og militære mål, eller bruker en begrenset form for maktbruk (French 2003: 231ff). Hos terroristene har målet blitt så stort og viktig at det nærmest blir irrelevant å skulle skille mellom militære styrker og sivilbefolkningen. Målet helliger midlet, og handlinger som lammer store deler av et bestemt lands sivilbefolkning er direkte tilsiktet, både som et mål i seg selv, eller som et mål for å få beveget personer med makt til å imøtekomme terroristenes ytterste hensikter. Det er nettopp for å motvirke en slik form for maktbruk at krigens etikk og regler er utviklet.

Hvordan det går når skillet mellom stridende og ikke-stridende brytes ned, fikk vi et makabert eksempel på i Dubrovka-teateret i Moskva i 23. oktober 2002. Tsjetsjenske opprørere i form av en «selvmordskommando» kuppet en teaterforestilling der 800 mennesker var samlet og truet med å drepe både

skuespillere og publikum dersom ikke russiske styrker trakk seg umiddelbart og betingelseløst ut av Tsjetsjenia. Retorikken var jihadistisk, og for slike mennesker er det, uavhengig av russernes brutale fremferd i de to tsjetsjenske krigene, bare den ubegrensede og totalomfattende krigen som gjelder, i alle fall i prinsippet. Nærmere 130 gisler og 41 opprørere døde da russiske spesialstyrker to dager senere stormet bygningen og brukte «knockout»-gass. Man ble trykket inn i et skuespill man slett ikke skulle hatt en rolle i. Hos gisseltakerne så tankegangen ut til å være at «enten er du en del av vår gode hensikt, eller så er du mot oss, og da kan alle midler brukes mot deg».

I slike tilfeller ser vi konsekvensene av en verden uten skrupler i form av juridiske, moralske eller disiplinære bremsemekanismer. På tross av at man aldri vil kunne eliminere krigens brutalitet og ondskap, er en verden med skrupler å foretrekke. Tilsvarende må det avgjørende i kampen mot terrorisme bli dette: Hvordan bekjempe det onde uten selv å bli ond (Brunstad 2003)? I tillegg til mye annet, vil dette kreve en type undervisning og trening der man forbereder seg realistisk på hvordan kampen mot terrorisme hele tiden står i fare for å bryte ned både ens stridsmoral og moralske standarder.

Utfordringer

1. *Soldatkortet og opptøyene ved barneskolen:* Ta utgangspunkt i Soldatkortet som soldatene i Kosovo brukte og vurder måten norske soldater opptrådte under opptøyene i tilknytning til beskytningen på den serbiske barneskolen nevnt i avsnittet om «Proporsjonalitet i fredsbevarende operasjoner».
2. *Sprengningen av jernbanefergen «Hydro» over Tinnsjø:* De ulike allierte og norske aksjonene for å hindre at tyskerne skulle benytte tungtvann produsert på Vemork for å produsere atomvåpen er interessante for å vurdere ulike sider ved hva som er rett å gjøre i krig. Her er en av aksjonene:

I februar 1944 skulle produksjonen av tungtvann flyttes til Tyskland. På veien skulle jernbanefergen «Hydro» frakte tungtvannet over Tinnsjø. Dette ble ansett for å være det beste stedet å ødelegge tyskernes viktige last – bare her på fergen var vakt holdet svakt. Problemet var imidlertid at det var sivilister på fergen. Det ble likevel besluttet å sprengte den ute på sjøen. I alt mistet 18 mennesker livet da fergen ble sprengt. De fleste av disse var norske sivilister som ikke hadde noe med transporten å gjøre. Men aksjonistene kunne ikke advare

noen, av frykt for at planen skulle lekke. De brukte endog sivilister om bord til å hjelpe seg, ved å si at de var flyktninger som skulle gjemme seg under dekk (Syse 2003: 150).

Vurder beslutningen om å sprengte «Hydro» ut i fra læren om den dobbelte effekt.

3. *Dehumanisering av terrorister:* Diskuter følgende påstand: «Krigen mot terrorisme står i fare for å dehumanisere dem som regnes som terrorister. Dette vil i neste omgang senke terskelen for hva man foretar seg mot slike».

Referanser

- Brunstad, Paul Otto (2003). «Hvordan bekjempe det onde uten selv å bli ond?», kronikk, *Aftenposten* 10.4.2003 (www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article770307.ece; nedlastet 19.8.2005).
- Dahl, Arne Willy (2003). *Håndbok i militær folkerett*. Oslo: Cappelen.
- Frantzen, Henning A. & Tormod Heier (2001). «En doktrine for begrenset krig: Målet er ikke å vinne, men å ikke tape», *Norsk Militært Tidsskrift* 171(12), 19-27 (<http://www.nor-miltids.com/NMT2001/nr12/franzen.htm>; nedlastet 2.2.2004).
- French, Shannon E. (2003). *The Code of the Warrior: Exploring Warrior Values Past and Present*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Grossmann, Dave (1996). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, Boston: Little, Brown.
- Johnson, James Turner (1999). *Morality and Contemporary Warfare*. New Haven/London: Yale University Press.
- Lichtenberg, Judith (2001). «The Ethics of Retaliation», *Philosophy & Public Policy Quarterly* 21:4, 4-8 (http://ethics.acusd.edu/Applied/Military/Articles/Lichtenberg_Retaliation.pdf; nedlastet 14.8.2005).
- Mæland, Bård (1998a). «Krigens folkeetikk? Et forsøk på å formulere en etisk basis for den skriftlige delen av krigens folkerett», *Pacem* 1(1): 117-130 (Internett: <http://www.pacem.no/1998/1/annet/maeland>).
- Mæland, Bård (2004). *Skadeskutt idealisme: Norsk offiseremoral i Kosovo*. Bergen: Eide.
- Syse, Henrik (2003). *Rettferdig krig? Om militærmakt, etikk og idealer*; Oslo: Aschehoug.
- Walzer, Michael (1977/1992). *Just and Unjust Wars: A Moral Argument With Historical Illustrations*. BasicBooks.